

Кузьмін Ренат Равелійович –
державний радник юстиції 1 класу,
доктор юридичних наук

ДИФАМАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННЮ В УКРАЇНІ ТА ІНШИХ КРАЇНАХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Розглянуто феномен дифамації для незаконного тиску на суд та слідство в Україні.

Ключові слова: дифамація; суд; слідство; кримінальна відповідальність.

Рассмотрен феномен диффамации для незаконного давления на суд и следствие в Украине.

Ключевые слова: диффамация; суд; следствие; уголовная ответственность.

The article describes the phenomenon of «defamation» for undue pressure on the court and investigation in Ukraine.

Keywords: defamation; the court investigation; criminal liability.

Актуальність цієї теми зумовлена загрозливою тенденцією використання феномена дифамації для незаконного тиску на суд та слідство в Україні, яка, набувши небезпечних розмірів, негативно впливає на ефективність функціонування всієї системи правосуддя.

Дифамацію (лат. diffamatio – обмова, ганьблення) традиційно розуміють як публічне поширення дійсних або вигаданих відомостей, які принижують честь, гідність і ділову репутацію громадянина чи організації, зганьблення у пресі з метою вплинути на виконання ними своїх обов'язків [1]. Це діяння знайшло місце у кримінальному законодавстві багатьох країн як злочин.

Дифамація була відома законодавству дореволюційної Росії як оприлюднення у пресі інформації про особисте життя або посадову особу, або зазначення такої обставини, яка може нашкодити її честі, гідності або доброму імені [2]. У такому вигляді дифамація була засобом захисту не тільки від вторгнення в особисте життя громадян, а й від паплюження дій посадових осіб. Таким чином, понятійне ядро терміна «дифамація», згідно з законодавством того періоду, було близьке до наклепу [3; 4].

Сучасні міжнародні правові норми, що закріплюють принцип верховенства права, забороняють свавільне чи незаконне втручання в особисте і сімейне життя людини, незаконне посягання на її честь і репутацію та декларують право кожного на захист від такого втручання чи таких посягань [5].

Тому недивно, що законодавством багатьох держав в усьому світі дифамацію визначено як злочин. У кримінально-правовому розумінні цим явищем, як правило, вважаються бездоказові твердження чи поширення фактів, які ганьблять репутацію.

Кримінальна відповідальність за дифамацію передбачена кримінальними кодексами таких європейських держав, як Австрія (ст. 111), Бельгія (глава V Кримінального кодексу), Італія (ст. 595), Португалія (ст. 180), Хорватія (ст. 199, 199-2, 200-1, 200-2), Фінляндія (глава 24, ст. 9, 10), Данія (ст. 267), Норвегія (глава 23, ст. 246, 247, 248), Бразилія (ст. 139) та ін. [6].

Законодавством Франції відповідальність за дифамацію закріплена в Акті про пресу 1881 р.: «Будь-яке твердження або звинувачення у факті, що завдає шкоди честі чи репутації особи або групи осіб, якій приписується факт, є дифамацією. Безпосередня публікація чи шляхом відтворення такого твердження чи такого звинувачення карається, навіть якщо воно зроблене у формі, що виражає сумнів чи якщо воно стосується особи чи групи осіб, чиї імена прямо не названі, але ідентифікація яких можлива через мовлення, виголоси, погрози, викладені у письмовому чи друкованому вигляді, злочинні плакати чи афіші» [7].

Стаття 186 Кримінального кодексу Німеччини встановлює відповідальність особи, «...яка стверджує чи розповсюджує факт, пов'язаний з іншою особою, що може опорочити її чи негативно вплинути на громадську думку про неї, якщо тільки неможна довести, що цей факт правдивий», у вигляді позбавлення волі до двох років, а ст. 188 передбачає санкцію за дифамацію осіб, які займаються політичною діяльністю: «Якщо злочин дифамації вчинено публічно, на зустрічі або через розповсюдження письмових матеріалів стосовно особи, яка задіяна у широковідоме політичне життя на основі позиції цієї особи в публічному житті, та якщо злочин може суттєво ускладнити її громадську діяльність, покаранням має бути ув'язнення від трьох місяців до п'яти років» [8].

Глава 5 Кримінального кодексу Швеції визначає, що особі, яка називає іншу особу злочинцем чи зазначає, що особа веде спосіб життя, який вартий осуду, або іншим чином надає інформацію з наміром розголосо, щоб викликати зневагу інших, присуджується штраф за дифамацію, а груба дифамація карається штрафом чи позбавленням волі до двох років» [9].

Стаття 212 Кримінального кодексу Польщі визначає, що той, хто приписує особі, групі осіб, інституції чи організаційній одиниці, що не має статусу юридичної особи, таку поведінку чи характеристику, що може дискредитувати їх в очах громадської думки або призвести до втрати довіри, необхідної для даної посади, професії чи роду діяльності, підлягає сплаті штрафу, покаранню у вигляді обмеження свободи чи покаранню у вигляді позбавлення свободи до одного року. Якщо зловмисник учиняє діяння через ЗМІ, він підлягає сплаті штрафу, покаранню у вигляді обмеження свободи чи покаранню у вигляді позбавлення свободи до двох років» [10].

Кримінальним кодексом Албанії за образу посадових осіб (ст. 239) передбачено максимальне покарання до двох років ув'язнення, а за умисну дифамацію Президента Республіки передбачено покарання до трьох років позбавлення волі (ст. 241) [11].

У Республіці Чехія ст. 184 Кримінального кодексу визначено дифамацію злочину, а ст. 184-1 передбачено ув'язнення до одного року, а у випадку використання преси, телебачення, радіо та інших мереж – до двох років [12].

У Південній Кореї за дифамацію передбачено покарання до семи років позбавлення волі [13].

Свою жорстку позицію, засуджуючи дифамацію, як спробу дискредитації суду та державної влади журналістами продемонстрував Європейський суд з прав людини. Це відома справа *Барфорд проти Данії* (1989 р.). Пан Барфорд – журналіст – був засуджений за публікацію статті, в якій критикував рішення суду. Журналіст уважав, що судді не мали права розглядати справу, оскільки підлягали відводу. Журналіст тільки поставив під сумнів законність судового рішення та натякнув на те, що суд діяв за вказівкою уряду Данії. Європейський суд з прав людини визнав, що датський суд справедливо засудив журналіста за дифамацію, а твердження пана Барфорда про нелегітимність рішення суду були названі серйозними звинуваченнями, які знизили громадську повагу до суддів. У зв'язку з цим, Європейський суд зазначив, що журналіст не мав права ще й вдаватися до особистих нападів на суддів. До того ж, натяк – звинувачення, сформульоване п. Барфордом, – не містив доказів того, що зазначені два члени суду діяли саме за вказівкою уряду. Європейський суд дійшов висновку, що *Данія діяла правомірно, захищаючи репутацію членів суду та авторитет правосуддя, коли засудила журналіста за дифамацію* [14].

Божественна природа судової влади зазначена ще в біблійних текстах: *«І Ти зійшов на гору Синай, і говорив з ними з небес, і дав їм суди справедливі та правдиві закони, устави й заповіді добрі»* [15]. Біблія вчить про справедливість правосуддя: *«...осудити несправедливого, щоб дати його дорогу на голову його, і всправедливиш праведного...»* [16]. Витоки кримінального права та кримінального процесу також сягають біблейських текстів: *«Істинно, Бог не робить неправди, і Всевишній не викривляє суд. Немає тьми, ні тіні смертної, де могли б сховатися ті, хто чинять беззаконня»* [17].

Один з відомих дореволюційних учених професор М. Розін зазначав, що сила судової влади залежить від багатьох чинників, серед яких чітка

організація, справжня довіра населення до її інститутів та органів, справжнє визнання населенням їх авторитету [18].

Нині дифамацію можна сміливо віднести до різновиду методів тиску на суд та слідство. Грубність тиску на суд досліджувалась багатьма авторами як науковцями, так і практикуючими юристами, прокурорами та суддями, але практично усі вважають будь-яке втручання у здійснення правосуддя неправомірним, майже злочинним. «Вплив на суд завжди незаконний» [19], у тому числі незаконними визначені і передчасні та упереджені коментарі фактів у ЗМІ [20]. Деякі автори дотримуються думки, що в Україні з'явилися й нові форми тиску на суд і втручання в судову діяльність — так зване мітингове право, або право майдану, депутатське право тощо, підкреслюються спроби використати вплив засобів масової інформації у розгляді конкретних судових справ [17].

Слід нагадати, що під час розгляду особливо делікатних справ у США для забезпечення захисту присяжних від громадської думки, їх ізолюють в готелі до закінчення процесу та винесення вердикту. Під час перебування у готелі їм не дають змоги дивитися телевізійні репортажі щодо цієї справи, та їх доставляють до залу суду та із зали суду спеціальними автобусами із зав'язаними вікнами для того, щоб завадити їм випадково побачити газети на стендах чи демонстрантів, які протестують [21].

Загалом методи тиску на суд та слідство можна класифікувати таким чином:

- 1) вуличні рухи, акції протесту, використання ефекту натовпу;
- 2) погрози, залякування, вбивства;
- 3) дискредитація суддів, прокурорів, судової та правоохоронної системи, дискредитація діючої влади;
- 4) штучне формування суспільної думки.

І кожен з них в основі має саме дифамацію як найефективніший спосіб тиску на суддів та прокурорів.

Певні закономірності, базові положення психології натовпу містяться у працях соціологів, які вивчають проблеми колективної поведінки. Сформульований Г. Лебоном соціологічний закон управління поведінкою натовпу («закон духовної єдності натовпу») дав змогу розглядати натовп як особливе соціальне утворення, підкорене дії певних закономірностей. Тактика, що засновується на управлінні натовпом, приносить іноді великий ефект. Г. Лебон сформулював класичні методи впливу на маси людей і властивості натовпу: *«Навіювання, повторювання і зараза»* [22]. Організований натовп стає найважливішим ресурсом завоювання влади. На думку А. Головкова, «Технологія побудови добре організованої юрби — ключовий елемент всієї соросівської революційної механіки. Юрба — механізм одноразового використання, тому вимагає великих, але одноразових витрат. Більшості з «протестуючих проти антинародного режиму» не треба навіть платити — вони роблять це цілком добровільно. Їм необхідно насамперед виплеснути свій гнів проти навколишньої кепської дійсності» [23].

Варто зазначити, що свого часу Верховний Суд України під впливом натовпу, вуличних рухів, акцій протесту під стінами суду вирішив провести переголосування другого туру виборів Президента по всій території країни.

Водночас перегляд судових рішень можливий тільки передбаченим процесуальним законом способом. Проведення масових акцій з метою схилити суд до прийняття бажаного судового рішення є не чим іншим, як спроби тиску на суд і втручанням в здійснення правосуддя, що неприпустимо в демократичному суспільстві» [24].

Разом із тим судова система Америки здатна витримати будь-який тиск на суд, зокрема із залученням ефекту натовпу та втручанням впливових політиків. Нагадаю відому резонансну справу Сакко і Ванцетті, активістів руху за права емігрантів, робітників-анархістів, вихідців з Італії, які жили в США. Ці дві особистості стали широко відомі після того, як 1920 р. їм було пред'явлено звинувачення у вбивстві під час пограбування касира і двох охоронців. Свідки у справі давали суперечливі покази, доведеність їх вини викликала обгрунтовані сумніви. Жодна експертиза не дала категоричних висновків. Справа відразу набула широкого розголосу, вийшла на міжнародний рівень. Активісти створили Комітет захисту Сакко і Ванцетті, проти висунутого обвинувачення почалася кампанія у пресі. Але свого піку кампанія захисту обох громадських діячів досягла після вироку суду присяжних, який визнав їх винними і засудив до смертної кари. Отже, суд так і не зміг усунути розбіжності у доказах, свідченнях свідків.

За скасування вироку виступили Папа Римський Пій XI, Альберт Ейнштейн, Ромен Ролан, Теодор Драйзер та інші відомі діячі. Вони надіслали відповідні телеграми Президентові США Калвіну Куліджу. Почалися страйки, демонстрації протесту. Маніфестанти здійснили спробу взяти в'язницю штурмом і тільки вчасне прибуття морської піхоти завадило цьому. Під час апеляцій та касацій Ванцетті у в'язниці встиг написати і видати дві книжки. Так пройшло шість років. За цей час кілька професійних злочинців у різних в'язницях США визнали себе винними у злочинах, за які засудили Сакко і Ванцетті. Та все марно. Усі скарги було відхилено, вирок залишили без змін. Касація та апеляція підтвердили вердикт присяжних. 23 серпня 1927 р. обох засуджених стратили [25].

Убивство судді Фрунзенського районного суду м. Харкова В. Трофімова та членів його сім'ї, убивство судді С. Зубкова, погрози суддям і прокурорам під час судового розгляду гучних справ – усе це жахливі вияви нехтування законами та людською гідністю й спроби залякати суддів та прокурорів, деморалізувати правоохоронців та громадськість.

Ще за часів античності неповага до суду вважалася серйозним злочином. Усім добре відома історія, коли 103 р. до Р. Х. трибун Гай Норбан притягнув до відповідальності колишнього консула Цепіона за руйнування храму Аполлона в Галлії та за невдачу битву з кимврами, де римські війська зазнали жорстоких втрат. Для того щоб добитися засудження Цепіона, Норбан викликав низку брутальних погроз та насилля проти суддів та посадових осіб. Народне обурення на суді було великим злочином у Римі, й дев'ять років потому молодий Сульпіцій Руф, тільки-но приступивши до громадської діяльності, почав вимагати суду над Норбаном за такі заворушення. Він обвинувачував його за законом Апулея – образу величності як заколотника. Промова Сульпіція у цій справі вирізнялась надзвичайною силою, він спровокував не судову справу, а полум'я, вибух обурення. Єдина причина, через яку справу виграв Марк Антоній за його

словами, полягала у тому, що він звертався не до розуму суддів, а до їх серця, не пояснював справу, а грав на їх почуттях [26].

Нині за таку поведінку, за політику презирливої неповаги до суду, правоохоронної системи, в Європі передбачено покарання у вигляді позбавлення волі. Англосаксонська система права передбачає кримінальну відповідальність за неповагу до суду. До того ж, там важливим засобом зміцнення авторитету судів та суддів є судове переслідування за неповагу до суду. Воно трактується досить широко. Будь-яке втручання у відправлення правосуддя: передчасні публікації у пресі, переговори з присяжними, тиск на сторони та свідків, недозволена поведінка у суді, невідкорення наказу суду – усе це може вважатися неповагою до суду. Адже у державах англосаксонської правової системи авторитетність судового процесу підтримується багатовіковою традицією громадської поваги до суду як важливої державної інституції.

Британський закон про неповагу до суду 1981 р. [27] запровадив правило «сурової відповідальності», згідно з яким особа відповідає за втручання у відправлення правосуддя незалежно від того, переслідувала вона ціль такого втручання чи ні. Широкого розголосу набула нещодавня ситуація, коли суд Великобританії засудив олігарха Мухтара Аблязова, який обвинувачується в розкраданні щонайменше 5 млрд американських доларів одного з найкрупніших банків Казахстану, до 22 місяців ув'язнення за неповагу до суду [28].

Відповідно до федерального закону США (гл. 21 роз. 18 Зводу законів США) [29], суд карає штрафом або арештом на свій розсуд за вияв неповаги до суду. Саме тому норми про відповідальність за правопорушення у сфері правосуддя становлять не лише важливу гарантію щодо забезпечення незалежності суду, а й мають попереджувальне значення та повинні захищати від втручання під страхом покарання.

Наведу приклад ефективності застосування цих норм на практиці на території США. Агенти ФБР під час слідчих дій конфіскували у громадянина Америки два комп'ютери та п'ять зовнішніх дисків, але не змогли отримати доступ до даних, що містилися на них, оскільки дані були зашифровані за допомогою відповідної програми. Під час судового розгляду справи присяжні постановили, щоб підсудний надав дані у розшифрованому вигляді. Підсудний відповів відмовою з посиланням на 5-у поправку до Конституції США, яка зазначає, що особа, яка обвинувачується у вчиненні злочину, не повинна примушуватися до свідчення проти себе. У відповідь суд виніс рішення про арешт підсудного з формулюванням «за неповагу до суду» [30].

Не викликає сумніву те, що юридична професія має бути високоморальною і дотримання етичних правил всіма юристами є їх обов'язком. На жаль, маємо чимало прикрих випадків, коли юристи демонструють зневагу до загальноприйнятих вимог до професії, а коли захисником стає депутат-політик, який вносить у захист політичні методи, то юридичний захист спотворюється, а судовий процес перетворюється на політичний фарс.

Саме у такій поведінці підтверджується розхожий вислів про те, що політика – брудна справа (хоча і відомі слова знаменитого Вінстона Черчилля: «Брудна політика – це та, яку роблять брудні люди» [31]).

Отже, дійшли висновків, що останнім часом у кримінальному процесі України з'явилася нова практика застосування дифамації для чинення тиску на суд та підміни ролей сторін у процесі, залучення до судового провадження політиків, що призводить до політичних методів захисту та ставить під загрозу ефективність функціонування системи правосуддя взагалі.

Це переважно пов'язано з декриміналізацією статей про відповідальність за наклеп та образу при ухваленні нового Кримінального кодексу України 2001 р. на виконання зобов'язань перед Радою Європи, які були викладені в Резолюції № 1239 (2001) «Свобода вираження поглядів та функціонування парламентської демократії в Україні» [32] та Рекомендаціях № 1513 (2001) Парламентської асамблеї Ради Європи «Виконання обов'язків і зобов'язань, взятих Україною при вступі до Організації» [33].

У Кримінальному кодексі 1960 р. відповідальність за наклеп була передбачена ст. 125, а за образу – ст. 126. За відсутністю кваліфікуючих ознак, наклеп уважався злочином, що не становить великої суспільної небезпеки [34], а справи з обвинувачення у його вчиненні належали до справ особистого обвинувачення.

Головним мотивом для декриміналізації наклепу виступало забезпечення реалізації ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яка закріплює право на свободу вираження поглядів [35].

Показово, що Україна поряд з Боснією та Герцеговиною, Кіпром, Естонією, Грузією, Молдовою була в числі перших держав, які свого часу декриміналізували наклеп [36].

Разом із тим попри масштабне засудження і Радою Європи, і ОБСЄ, і ООН, і низкою інших міжнародних організацій відповідні норми донині існують у кримінальних кодексах більшості держав, у тому числі держав-членів ОБСЄ та ООН таких, як США, Німеччина, Франція, Італія та ін.

На підставі аналізу статей про дифамацію кримінальних кодексів європейських держав та огляду проблем функціонування правосуддя України вважаю за доцільне запропонувати як практичне розв'язання проблеми внесення статті про дифамацію до Кодексу про кримінальні проступки, прийняття якого, за словами Генерального прокурора України, очікується на початку 2014 р.

Крім того, наголошуємо на необхідності укріплення авторитету судової гілки влади, забезпечення додержання принципу обов'язковості судових рішень, запобігання незаконного впливу на суд, недопущення підміни ролей під час судового провадження та ознайомлення необізнаних сторін процесу з правилами професійної етики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Юридична енциклопедія : В 6 т. / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998.
2. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – СПб. Изд. 1885 г. (с включением статей по продолжению 1886, 1887 и 1889 г.). – С. 503.
3. Познышев С. В. Особенная часть русского уголовного права / С. В. Познышев // Сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и нового Уложений. – М., 1905. – С. 115.

4. Бернштам В. Диффамация по русским законам / В. Бернштам // Русское богатство. – 1901. – № 5. – С. 5.
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : прийн. 16 груд. 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Док. А/RES/2200 А (XXI) // Верховна Рада України: Законодавство України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin>.
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступ :
<http://en.wikipedia.org/wiki/Defamation>
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006070722&dateTexte=vig, стаття 29>
8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html
9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.government.se/content/1/c6/02/77/77/cb79a8a3.pdf>
10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://ebookbrowse.com/poland-penal-code-pdf-d45616907>
11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
Criminal code of the republic of Albania:
<http://www.legislationline.org/download/action/download/id/1565/file/d46a10bct55b80aae189eb6840b4.htm/preview>
12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://business.center.cz/business/pravo/zakony/trestni-zakonik/cast2h2d2.aspx#par184>
13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
See, e.g., Kyu Ho Youm & Ahnan Park, «South Korea», in Carter-Ruck on Libel and Privacy 1343-47 (Alastair Mullis & Cameron Doley eds., 6th ed. 2010).
14. International and Comparative Law Quarterly / Volume 47 / Issue 04 / October 1998, pp 427-434
15. Неем.9:13
16. 1 Цар.8:32
17. Библия о правосудии, праве и морали / сост. В. С. Каменков. – М : Агентство Владимира Гревцова, 2009. – С. 94.
18. Штогун С. Міни недосконалості судової влади. «Якщо незалежність не дають, її необхідно брати або позбутися залежності» / Штогун С. // Закон і Бізнес. – 2007. – 26 трав. – № 21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.zib.com.ua>
19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.specletter.com/pravosudie/2010-03-23/vlijanie-na-sud-vsegda-nezakonno.html>
20. Смирнов А. В. Проблемы открытости судебной власти для гражданского общества. Экспертное исследование на основе правоприменительной практики уголовных судов Санкт-Петербурга и Ленинградской области / А. В. Смирнов [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.kalinovsky-k.narod.ru/b/sav-tr0.html>
21. Бернэм У. Суд присяжных заседателей / Бернэм У. – М. : Моск. независимый ин-тут междунар. права, 1995. – С. 12-13.

22. Токарева В. И. Явление масс. Первые свидетели / В. И. Токарева // Соціальні виміри суспільства. – К. : Ін-тут соціології НАН України, 1998. – Вип. 2. – С. 129–137.
23. Головков А. На пороге заказных переворотов / А. Головков // Политический журнал. – 2004. – № 47.
24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/sport/football/1433150-rada-suddiv-ukrayini-zaklikala-fanativ-ne-tisnuti-na-sud-u-spravi-pavlichenkiv>
25. Тарас Орленко. Тиск на правосуддя: як це буває і для чого / Т. Орленко // Юрид. вісник України. – № 51. – 22–28 груд. 2012 р.
26. Сергеич П. Искусство речи на суде / Сергеич П. – К. : Техніка, 2005. – Ст. 266–269.
27. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1981/49>
28. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.bigmir.net/world/532264-Kazahskii-oligarh-polychil-turemniisrok-v-Londone-za-neuyajenie-k-sydy>
29. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lawserver.com/law/country/us/code/18_usc_401
30. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.anti-malware.ru/blog/2679/8548>
31. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://liveangarsk.ru/news/20091208/politika-delo>
32. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/%5BRussian_documents%5D/%5B2001%5D/%5BJan2001%5D/ResolT239.asp
33. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_606
34. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2001-05/page5>
35. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
36. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economics.unian.net/rus/news/141490-potentsial-stsenariya-kriminalizatsii-klevetyi-esche-ne-ischerpan.html>